
MIRJANA PROŠIĆ-DVORNIĆ

TRADICIJA I DIJALETIKA

Dušan Bandić, *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, Biblioteka XX vek, BIGZ, Beograd 1980, 411 str.

Tabu, reč polinežanskog porekla, koja označava sve radnje, mesta, bića, predmete i reči koje se nalaze pod nekom zabranom zato što se smatraju „svetim“, „opasnim“, „nečistim“, u magijsko-religijskom smislu, i čije kršenje automatski izaziva neželjene posledice za prekršioca ili celu zajednicu, bio je predmet proučavanja velikog broja istraživača različitih disciplina i različitih teorijskih orijentacija. Određenje pojma tabua bilo je uslovljeno i njihovim shvatanjem širih koncepata magije i religije, te su i rezultati istraživanja vrlo različiti. No bez obzira na razlike u teorijskim shvatanjima i postignutim rezultatima, na osnovu vremenskih i prostornih okvira u kojima su posmatrani fenomeni religije, pa time i tabu, svi radovi se mogu podeliti u dve osnovne kategorije. Prvu grupu sačinjavaju proučavanja religije uopšte, ne nekog određenog naroda, a koja su se uglavnom ograničavala na komparacije i generalizacije religijskih formi kod savremenih primitivnih ili drevnih i iščezlih društvenih zajednica (npr. Frejzer, Karsten, Levi-Bril, Dirken). Drugu grupu predstavljaju istraživanja pojedinačnih malih „primitivnih izolata“, samostalnih entiteta shvaćenih kao sistem funkcionalno povezanih delova gde je i uočavanje formi i funkcija tabua bilo jednostavnije, a na osnovu kojih su stvarane uopštavajuće teorije o religiji, društvenoj strukturi ili nekoj drugoj sferi kulture (npr. Malinovski, Redklif-Braun).

Stoga knjiga Dušana Bandića ne samo da popunjava prazninu u našoj nauci, u kojoj je tabu tretiran uglavnom na deskriptivnom nivou ili se pak raspravljalo samo s određenog aspekta o pojedinim tipovima ovih zabrana, već ujedno predstavlja i prvi pokušaj identifikacije, sistematizacije, analize i sinteze ovog fenomena u okvirima kompleksnijeg, evropskog seljačkog društva uopšte. Konceptijski model „primitiv-

nog izolata" zamenjuje se ovde modelom „narodne kulture" a delokrug proučavanja predstavlja tradicionalna kultura Srba.

S obzirom da naučno prikupljanje i sistematizovanje podataka, podređeno utvrđenom teorijskom cilju, predstavlja izuzetno važnu fazu istraživačkog rada, određivanje vrste i kvaliteta izvora je od bitnog značaja za celokupni njegov tok.

Opšte je merilo da pri proučavanju neke pojave treba koristiti sve raspoložive izvore obaveštenja. No ponekad određene vrste izvora, zbog svog karaktera, sadržaja i namene, pružaju samo ograničene, nedovoljne ili čak irelevantne podatke za neko konkretno istraživanje, te se njihova upotreba može eliminisati ili svesti na najmanju meru. Tu kategoriju izvora za proučavanje pojmova iz „narodne" religije po autorovom mišljenju, predstavljaju istorijski i arheološki materijal kao i podaci koji se mogu naći u tvorevinama usmene književnosti. Stoga Dušan Bandić svoja razmatranja zasniva na fotografiji koju pruža seoska kultura Srba, a koja je delom empirijski konstatovana a delom rekonstruisana na osnovu verbalnih iskaza raznih informatora uglavnom u periodu od kraja XIX veka do naših dana. Evidenciju ove vrste pružaju opisi oblika duhovne kulture u naučnoj i stručnoj literaturi kao i zapisi autora prilikom terenskih istraživanja u nekoliko oblasti Srbije. S obzirom da „etnografska građa", usled vremena i načina nastanka ima i izvesne nedostatke, autor kritički ispituje vrednost izvora u celini kao i pojedinačnih obaveštenja, i zaključuje da oni ipak predstavljaju solidnu osnovu za proučavanje pojava iz okvira „narodne" religije i to iz dva razloga. Prvo, religijski fenomeni su postojaniji i dugotrajniji od drugih pojava koje su neposrednije vezane sa životnim uslovima i potrebama te se u recentnom materijalu zadržalo mnoge više „izvornih" elemenata. Drugo, o običajima i verovanjima postoji izuzetno obimna i raznovrsna građa. Sem toga, ako se podaci o verovanjima, s jedne, i običajima, s druge strane, shvate kao dva različita izraza, prvi kao verbalni stavovi, a drugi kao realizacije i potvrda tih stavova, dublje strukture istog entiteta, to jest religijskih shvatanja, poznavanje jednih i drugih ne samo da postaje komplementarno već služi i kao mogućnost međusobnog proveravanja.

No, treba posebno istaći da je problem identifikacije i rekonstrukcije tabua u tradicionalnoj kulturi Srba, na osnovu elemenata i tragova u raznovrsnim običajima i verovanjima, svakako predstavljao izuzetnu teškoću.

U svojoj knjizi D. Bandić definiše tabu „kao skup negativnih odredbi (zabrana, ograničenja) kojima se sažima ponašanje ljudi, a koje prois-

tabu iz njihovog zamišljenog odnosa prema natprirodnom" (14) u svim njegovim pojavnim oblicima, od animizma do monoteizma, što predstavlja novinu jer su se dosadašnja određenja tabua ograničavala na zabrane nastale u okvirima najranijih shvatanja o natprirodnom. Time autor određuje tabu kao religijski fenomen. No ova definicija se može shvatiti samo kao polazna osnova jer se u daljim razmatranjima bitno proširuje. Pre svega usvajajući podjelu religije na teorijsku (verovanja) i praktičnu stranu (ritualna ponašanja) a ovu drugu, na osnovu formalnih karakteristika rituala na one kojima se preporučuje neka akcija (magija, kult) i one kojima se izbegava neka delatnost (tabu), on se dalje označava kao „negativna strana religijske prakse" (15).

Međutim, religijska forma i sadržaj tabua su samo jedna njegova komponenta. Prihvatajući Marksovu interpretaciju religije u kojoj je religija „ne samo fantastičan odraz sveta već... i specifičan način 'prisvajanja sveta', odnosno specifičan način prevladavanja kritičnih situacija u životu pojedinca ili čitave društvene grupe" (19), Bandić ističe i društvenu komponentu tabua. Tako je tabu konačno definisan kao religijski i kao društveni fenomen. U tekstu se međutim, navode još neke odrednice tabua koje bi takođe mogle da čine definiciens — „tradicionom ustanovljen propis", „formalizovano ponašanje", „institucionalizovani odnos" — a što bi doprinelo potpunoj razradi analitičke definicije.

Teorijsko razgraničavanje tabua na religijsku i društvenu komponentu ima i svoje praktične implikacije. Naime, konstatovanje religijskog značaja u nekoj zabrani ili ograničenju omogućava identifikaciju te pojave kao tabua (ili tragova tabua). Utvrđivanje njegove društvene uloge omogućuje pak određivanje stvarnog značenja tabua. Drugačije rečeno, religijski sadržaj predstavlja ekspresivni nivo tabua a društveni njegovu instrumentalnu stranu.

Način na koji je u knjizi postavljen problem tabua neposredno određuje i cilj istraživanja, tako da je proučavanje usmereno na utvrđivanje karaktera i uloge tabua kao religijskog i kao društvenog fenomena. S obzirom da je svaki tip tabua proizvod složenog genetskog razvoja, proučavanje sadrži i istorijsku perspektivu. Dakle, kao krajnji cilj istraživanja autor vidi utvrđivanje uzročno-funkcionalnih okvira u kojima nastaje određeni tip tabua kao i faktora koji deluju na proces njegove transformacije, na oba plana, religijskom i društvenom.

S obzirom na osobine građe, postavljeni cilj rada i teorijske postavke, D. Bandić se opredelio da predmet istraživanja posmatra kao opšti, apstraktan model. Formiranje invarijantnog mo-

dela podrazumeva isključivanje svih posebnih, različitih varijanti i teži predstavljajući jednu standardizovanu formu. Međutim, autor ove knjige uključuje u svoja posmatranja i usamljene lokalne varijante tabua koje ponekad popunjavaju prazninu u opštem obrascu, a češće kao protivrečne opštem stavu, omogućavaju sagledavanje dinamizma pojave na šta autor obraća posebnu pažnju.

Tabui u svakoj životnoj sferi dobijaju specifična svojstva, te su posebni kompleksi u koje se oni mogu izdvojiti uzeti kao osnovni okviri za sistematizaciju. Autor izdvaja četiri takve životne sfere koje svrstava u četiri dela knjige. Prvi deo obuhvata „Tabu-propise vezane za život pojedinca” u okviru kojih posebno posmatra one vezane za rađanje i one vezane za smrt. Iako bi bilo logično očekivati da se ovde razmatraju i odredbe koje se javljaju u kompleksu svadbenih običaja, autor ih ovde izostavlja jer smatra „da se sklapanje braka u našem patrijarhalnom društvu (...) pre može okarakterisati kao ostvarivanje srodničkih veza između dve porodične zajednice nego veza između dvaju jedinici” (344). Drugi deo sačinjavaju „Tabu-propisi u odnosu čoveka prema prirodi” (tabuisane životinje, drveće, vode), a treći „Tabu-propisi u poljoprivredi” (u zemljoradnji i stočarstvu). Ove dve sfere u kojima se tabu javlja, Bandić razdvaja zato što smatra da poljoprivreda uključuje i aktivan odnos ljudi u modifikovanju prirode i što se tu, u stvarima, javljaju dvostruki odnosi: čovek-priroda i čovek-društvo. Najzad, u četvrtom delu knjige tretiraju se „Tabu-propisi u međuljudskim odnosima” (odnosi polova, proces oročavanja, odnos prema strancima i nekim učesnicima religijskih obreda).

Unutar svake sfere izvršena je dalja klasifikacija prema tome ko se zaštićuje (npr. novorođenče, trudnica, zajednice) kao i prema predmetima, mestima, licima, demonima, uročima od kojih se štiti. Ovakva sistematizacija bi bila krajnje arbitrarna da autora pri tome nije rukovodila jedna dublja logika stvari. Naime, Bandić ovu tipologiju posmatra u korelaciji sa razvojem osnovnih tipova predstave o matprirodnom, odnosno stepenom apstraktivnosti ideja, tako da najpre razmatra tabue koji se odnose na „oduhovljene” predmete, zatim „slobodne duhove”, demone itd. Međutim, iako je svaka klasifikacija sredstvo za otkrivanje reda među pojavama ona je istovremeno i veštačko kidanje celine te se stoga neminovno javljaju izvesna ponavljanja (npr. tabui koji se odnose na redukovanje ponašanja trudnice javljaju se i u sferi propisa vezanih za smrt, poljoprivredu, međuljudske odnose).

Da bi se postavljeni problem uspešno rešio nameće se nužnost primene formalne analize

koja utvrđuje korelacije između tabua i odgovarajućeg religijskog kompleksa, funkcionalne analize koja proučava zavisnost između tabua i odgovarajućeg društvenog kompleksa i genetske analize.

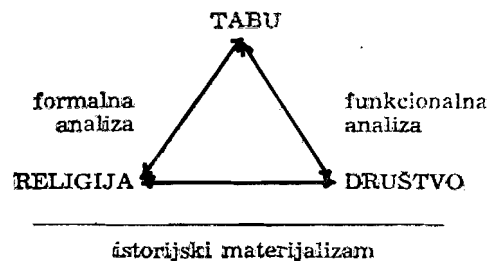
Opšta teorijska orijentacija u okviru koje se izvođe pomenute analize je istorijski materijalizam što autoru omogućava prevazilaženje nedostataka i ograničenja teorijskog pravca i načina mišljenja (funkcionalizam, formalna logika) u kojima su te analize nastale. Dušan Bandić primenjuje dijalektički pristup koji se temelji na shvatanju svake pojave kao dijalektički složene, a cilj takvog postupka je razdvajanje pojave na njena suprotna i protivrečna svojstva i na utvrđivanje njihove međusobne povezanosti. Primenom postupka dijalektičke dihotomije autor problem tabua sagledava u potpuno novom svetlu. U formalnoj analizi ovaj pristup mu omogućava elementarnu, tipološku identifikaciju tabu-forme u nekom ritualnom ponašanju. Kao ilustracija može da posluži sledeći primer. Vrlo je rasprostranjeno verovanje da žena treba da se porodi u samoći, bez prisustva, čak i bez znanja drugih ljudi. Ovde je jasno uočljiv magijski postupak sa apotropejskom namenom. Međutim, istovremeno se ispoljava i određena tendencija ka redukovanju aktivnosti određenih lica te se ovaj običaj može uvrstiti i u kategoriju tabua (78). Ovaj postupak omogućava i otkrivanje prisutnosti određenih tipova motiva što predstavlja drugu važnu instancu u razumevanju formalnog identiteta obreda. Na primer, odnos živih prema mrtvima uvek prožimaju podvojena osećanja — osećaj straha i osećaj emotivne vezanosti. Pokojnik je prema animističkoj koncepciji i dalje živ pa može da koristi ili šteti zajednici. Podvojenost stava uslovljava i ambivalentno ponašanje. S jedne strane ono je motivisano željom da se izbegne dodir sa pokojnikom kako bi se živi zaštitili od neželjenih delovanja njegove duše; s druge strane motivisano je i željom za produženjem fiktivne veze kako bi iz tog odnosa izvukli određenu korist (109).

Dakle, konstatovanje istovremenog prisustva suprotnih obrednih formi i motiva ukazuje na dijalektičku složenost pojave a opredeljenje za proučavanje jedne od njih samo određuje aspekt posmatranja.

Sa stanovišta funkcionalne analize primena dijalektičke dihotomije omogućava sagledavanje ne samo pozitivnih strana funkcionalnosti određenih zabrana već, isto tako, i njenih negativnih posledica. Redukovano ponašanje zajednice ili nekog njenog člana često je u suprotnosti sa njenom životnom delatnošću. Mnogi primeri pokazuju (npr. ograničene aktivnosti porodilje — 100) da je društveni karakter tabua protivrečan i da je neka zabrana u nekim uslovima funkcionalna a u drugim disfunkcionalna.

U genezi tabua D. Bandić takođe, uočava svojevrsnu dijalektiku između starijih i novijih elemenata a koja rezultira određenim sinkretizmom. „Stare predstave se po pravilu održavaju pored novih i kada su im logički suprotne. Na taj način se vremenom stvaraju sinkretističke celine, sastavljene od elemenata nastalih na raznim stupnjevima razvoja religijske misli. Tako u narodnim verovanjima vuuk istovremeno figurira kao senovita životinja, kao htonični demon, a i kao životinja nekadašnjeg božanstva mrtvih.” (268)

Iz svega što je do sada rečeno proizlazi da D. Bandić ne posmatra tabu kao poseban fenomen već bi se njegovo proučavanje moglo okarakterisati kao odabrani aspekt sa koga (i kroz koji) posmatra celokupnu narodnu religiju Srba. Suština njegovog načina proučavanja može se grafički prikazati na sledeći način:

Poslednju etapu istraživanja D. Bandića predstavlja sinteza u kojoj je konfrontirao rezultate analiza da bi odredio opšte stavove o karakteru i ulozi tabua u tradicionalnoj kulturi Srba. Pokušaćemo da ih ukratko rezimiramo. „Religijska” analiza je pokazala da najveći broj tabua ima osnovu u animističkim predstavama o natprirodnom iz čijeg se jezgra razvila cela naša narodna religija. S obzirom da tabui odražavaju opšti ambivalentni, antagonistički i koegzistentni, odnos prema natprirodnom, to se i njihove funkcije odnose s jedne strane na zabranu kontakta čoveka i natprirodnog, a s druge na sprečavanje tog kontakta. Imaginarna veza između ljudi i duhovnih sila može da se ostvari samo preko medijuma kroz koji se ispoljava prisustvo ili delovanje tih sila — mehanizmom metempsihoze. Taj medijum, koji dobija karakter „nečistog”, pa time i „opasnog”, u našoj religiji je najčešće materijalan (predmeti, životinje, ljudi itd.) ali se može ispoljiti i u određenim vremenskim i prostornim odrednicama. Pored duhovnih bića i ovi medijumi su objekti tabua i prema njima se ograničava aktivnost ljudi.

Ovaj osnovni animistički sistem tabua doživljava niz transformacija u toku svog postojanja, i u formalnom i u funkcionalnom smislu. Za pro-

ces njegove transformacije od posebnog su značaja, po autorovom mišljenju tri momenta: proces teizacije, hristijanizacije i ateizacije narodne religije u celini, pa time i nekih tabua.

„Društvena” analiza pokazuje da korene najstarijeg sistema tabua u kulturi našeg seljačkog društva treba tražiti u rodovskoplemenskim zajednicama. Tabui odražavaju društvene potrebe osnovnih društveno-ekonomskih zajednica tradicionalne kulture, domaćinstva i sela, i mogu se svrstati u dve osnovne kategorije: 1. potrebe za prevazilaženjem konkretnih problema u okvirima društvene prakse i 2. dublje skrivene potrebe za očuvanjem integriteta tih zajednica.

Sam ovih globalnih, treba pomenuti i neke posebne rezultate istraživanja D. Bandića. On veoma temeljno podvrgava kritici teorijska shvaćanja i pristupe mnogih drugih autora. Tako se, na primer, može slobodno reći da je izvršio reviziju pogleda V. Cajkanovića o kultu predaka. Sam toga, zahvaljujući odabranom pristupu, uspeva da razreši dosadašnja jednostrana tumačenja tabu-propisa. Na primer, T. Đorđević je zabranu poraćanja u kući kao i ograničeno kretanje žene u periodu lohijalnosti tumačio težnjom da se ona zaštiti od uroka, a M. Glušćević kao način sprečavanja magične infekcije njenom nečistoćom. No ova dva tumačenja, s obzirom na dijalektičko jedinstvo suprotnosti, pojave se ne isključuju, već se mogu smatrati komplementarnim. Na taj način autor je uspeo da daleko kompleksnije objasni i mnoge druge običaje i institucije u našoj tradicionalnoj kulturi (nps. Kuvada, badnjak, gostoprimstvo, instituciju međa itd.) nego što je to do sada bio slučaj. Njegova objašnjenja se ponekad mogu shvatiti kao konačna rećenja, a ponekad kao otvaranje novih mogućnosti za proučavanja. Nekim tumačenjima bi se mogle staviti i određene zamerke ali bi to, u ovom slučaju, bilo nepotrebno usmeravanje pažnje na detalje u tekstu značajno važnije suštine.

D. Bandić je u svojoj knjizi tretirao veoma obimnu sakupljenu građu na, u našoj literaturi, potpuno nov i originalan način. Dosledno je sproveo određene teorijsko-metodološke principe u svim tipovima analize i time u potpunosti odgovorio postavljenom cilju.

Kako je autor problem istraživanja tabua tretirao kao aspekt proučavanja i na taj način osvetlio narodnu religiju iz jednog drugog ugla, tako je otvorio nove mogućnosti primene i drugih vrsta analiza u tumačenju duhovne kulture. Čini mi se da uočene relacije nečisto-opasno-tabuisano kao i sveto-opasno-tabuisano zaslužuju dublju razradu primenom strukturalne analize. Ako pođemo od definicije Meri Daglas da je „nečisto ono što je neprukladno situaciji i

vremenu u kojima se nalazi ili što se ne uklapa u mesto na kome se nalazi", onda bi i razmatranje granica prostora i vremena koje autor često apostrofira kao „tabuisane objekte", dobilo sasvim nove dimenzije. Isto tako, materijal i postavke D. Bandića nedvosmisleno ukazuju da tabu predstavlja izuzetno važnu instancu u svim kritičnim momentima u životu pojedinca i društvene zajednice te bi ih bilo zanimljivo pogledati u okviru analize obreda prelaza.

No, to su samo neke nove mogućnosti čije uočavanje upravo dozvoljava knjiga Dušana Bandića, te time u sebi nosi još jedan dopunski kvantitet — iniciranje budućih istraživanja u produbljivanju istog ili u novom pravcu.

